

Yayın Geliş Tarihi: 26.02.2021

Yayına Kabul Tarihi: 28.08.2021

Bu makale için önerilen kaynak gösterimi (Chicago 17. Sürüm):
Pekdoğın, Celal. "Levant, Kilikya, Kemalistler Bağlamında Maraş Savunması." *Ermeni Araştırmaları*, Sayı 69 (2021): 71-102.

Araştırma Makalesi

LEVANT, KİLİKYA, KEMALİSTLER BAĞLAMINDA MARAŞ SAVUNMASI

(THE DEFENCE OF MARASH IN CONTEXT
OF LEVANT, CILICIA, KEMALISTS)

Celal PEKDOĞAN*

Öz: *Emperyalist devletler, öteden beri Türklerin yaşadığı toprakları kendi çıkarları doğrultusunda kullanmak istemişlerdir. Bundan dolayı hemen her dönemde çeşitli bahanelerle Türk vatanına müdahalelerde bulunmuşlardır. Anadolu topraklarını, mevcut duruma göre, çıkarları doğrultusunda değerlendirerek, durumdan kendilerine vazife çıkarmışlardır. "Levant" ve "Kilikya" kelimeleri bu bağlamda değerlendirilmiş ve Fransa bunu adeta bir tutku haline getirerek, göz diktiği topraklarda yaşayan milletleri bölmek için ırk, mezhep ve siyasi bakımından analizlere tabi tutarak kendi hesabına birtakım sonuçlara varmak için çaba sarf etmiştir. Bu tutku, Birinci Dünya Savaşından sonra siyaset masalarında değerlendirilerek 1918-1921 tarihleri arasında namluların ucundan mermi olarak fıçkırmaya başlamıştır. Bu bağlamda, başta İngilizler olmak üzere, hemen akabinde Fransızlar tarafından Ayntâb, Maraş ve Urfa işgal edilerek halkın hayat hakkı gasp edilmiş ve adı geçen kentlerin insanları çeşitli zulüm ve işkencelere tabi tutulmuşlardır. Ne yazık ki, İstanbul Hükümeti iktidarda kalmak uğruna bu işgallere karşı gelmemiştir. Fakat bir Osmanlı subayı olan Mustafa Kemal, buna tahammül edememiş ve silahla müdahale edeceğini işgalcilere ve İstanbul Hükümetine bildirmiştir. Mustafa Kemal'in projelerini idam etmek ve Türk halkını esir etmek isteyen Fransız-Ermeni işgal kuvvetleri, Mustafa Kemal'in ve "Kemalist" olarak adlandırdıkları Maraş halkının karşısında*

* ORCID: 0000-0002-6207-7383.

Dr. Gaziantep Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü öğretim üyesi..

başarılı olamamışlar ve Maraş'tan çekilmek zorunda kalmışlardır. Ancak bu konuda yapılan yurt içinde yapılan bilimsel araştırmalarda, işgalci Fransız askerî kuvvetlerinin, işgal öncesinde, işgal sırasında ve işgalden sonraki askerî faaliyetleri, Fransız askerî arşiv kaynaklarına göre değerlendirilmemiştir. Bu konuda yurt dışında yapılan bilimsel araştırmalarda ise, konuya daha genel veya tamamen taraflı yaklaşmış, Türk askerî kaynakları yeterince değerlendirilmemiştir. O nedenle savaşın taraflarının, özellikle askerî arşiv kaynakları, analitik olarak ele alınıp değerlendirme yapılmaya çalışılmıştır.

Anahtar kelimeler: *Maraş, Kemalist, Mustafa Kemal, Levant, Kilikya.*

Abstract: *The imperialist states always want to use the lands where Turks live for their interests. For this reason, they intervened in Turkish lands almost every period with various excuses. They took the responsibility of the Anatolian lands according to the current situation by evaluating it with their interests. The terms such as "Levant" and "Cilicia" was evaluated in this concept, and France pursued ethnic, denominational and political segregation policies to divide nations living in these lands. This passion became a topic of political conversations after the First World War and turned into a gunfight between 1918-1921. In this context, the people's right to live was seized by the occupation of Ayntab, Maraş and Urfa by Britain in the first place and then by France, and the people of these cities right to live were taken away and they from persecution and torture in a various way. Unfortunately, the Istanbul Government did not oppose these invasions for the sake of staying in power. However, Mustafa Kemal, an Ottoman officer, could not tolerate this and informed the invaders and the Istanbul Government that he would intervene with weapons. The French-Armenian occupation forces, who wanted to execute Mustafa Kemal's projects and capture the Turkish people, could not succeed against Mustafa Kemal and the people of Maraş, which they call "Kemalist", and had to withdraw from Maraş. However, in the domestic scientific studies on this subject, the military activities of the French military forces before, during and after the occupation has not been evaluated according to the French military archive sources. IOn the other hand the scientific researches carried out abroad on this subject has been evaluated more general or completely biased, and Turkish military resources have not been adequately evaluated. For this reason, the parties of the war, especially the military archive sources, have been analyzed and evaluated analytically.*

Keywords: *Marash, Kemalist, Mustafa Kemal, Levant, Cilicia.*

Giriş

Fransızlar için adeta bir tutku haline gelen ve her dönemde sınırları, emperyalist devletlerin çıkarlarına göre değiştirilen, “Levant”, coğrafi bir kavramdan ziyade, siyasî bir kavram olarak değerlendirilen “Kilikya” kelimelerinin öncelikle açıklığa kavuşturulması gerekmektedir.

Latince “levatio” kelimesinden türemiş olan “Levant” kelimesi, Ortaçağda, İtalyanca, Portekizce ve İspanyolca’da bir isim olarak kullanılan “Levante”, güneşin yükseldiği yer, yani “Doğu” anlamına gelmektedir. Arapça “Maşrik”, “Şark” anlamına gelmektedir¹. Başlangıçta, “...Arap Yarımadası’nın kuzeyi anlamına gelen (Bilâd el-Şam) (“kuzey ülkesi”) yerini, Ortaçağ’daki İtalyan şehir devletlerinden gelen tüccarların türettikleri ‘Levant’ kelimesine bırakmıştır. Bir ışık kaynağını, muhtemelen Doğu Akdeniz’deki antik uygarlığı ya da kutsal toprakların varlığını dolaylı olarak anlatan ‘Levant’ kelimesi, ‘güneşin doğduğu yer’ anlamına gelmekteydi...”². Harris’e göre, “...Onbirinci yüzyılda, başlangıçta köle askerler olarak Orta Asya’dan İran yoluyla, daha sonra, göçebe akınlarla, Anadolu ve Cezire içlerine ilk önce Türkler geldiler. İslâm’ı kabul eden Türkler, Irak ve Levant’taki, Müslüman Prenslüklerin yöneticisi oldular ve Anadolu yaylalarını Bizanslıların elinden aldılar. Nihayet, Memluk ve Osmanlı sultanları Levant’a sahip oldular ve burayı daha sonraki saldırılara karşı savundular...”³. 13. ve 14. Yüzyıllarda “levante” kelimesi, İtalyan deniz ticaretinde, önemli bir yer tutan Yunanistan, Anadolu, Suriye⁴, Filistin ve Mısır’ın içinde olduğu Doğu Akdeniz’deki Suriye-Filistin ve Mısır’ı ifade etmektedir⁵.

Osmanlılar 1516’da Levant’ı ele geçirdiklerinde, tükenmiş bir haldeydi. Ondokuzuncu yüzyılın sonlarında, Tanzimat reformları bağlamında, Osmanlı Levant’ında gerçekleştirilen Fransız yatırımları, Levant’taki değişimlerin en büyük göstergeleridir⁶. Fransızların Levant’a ilişkin ilgileri ve hırsları Haçlı seferlerine kadar gitmektedir⁷.

1 David F. Graf, “Levant”, *The Oxford Encyclopedia of Greece and Rome, Volume IV.*, Editor: Michael Gagarin, (London: Oxford University Press, 2010), 247-248.

2 William Harris, *The Levant: a fractured mosaic*, (Princeton: Markus Wiener Publishers, 2003), 2.

3 Harris, *The Levant*, 11. Ayrıca İngilizlerin Levant ile ilişkileri hakkında bkz. Christine Laidlaw, *The British in the Levant Trade and Perceptions of the Ottoman Empire in the Eighteenth Century* (London-New York: Tauris Academic Studies an imprint of I.B.Tauris Publishers, 2010).

4 Hourani’ye göre, “Suriye”, birkaç farklı anlamda kullanılmaktadır. Bkz. Albert Habib Hourani, *Syria and Lebanon A Political Essay* (London: Oxford University Press, 1946), 4.

5 Graf, “Levant,” 247-248.

6 Harris, *The Levant*, 114-115.

7 *France and the Levant* (London: Great Britain The Historical Section of the Foreign Office, 1920), 1.

Herodot'un Tarihi'ndeki kayıtlara göre, eski adları Hypachaei olan Kilikalılar (Cilicians) adlarını, Fenike kralı olan Agenor'un oğlu (Cilix) Kiliks'ten almışlardır⁸. Ancak Astour'a göre, etnik bir isim olarak Fenike'ye ait olmayan "Kilikyalı", Anadolu Hilakku kabilesinden gelmiştir ki, buna bağlı olarak Syennesis hanedanı, krallık olarak Kilikya'dadır⁹. Bugünkü Alanya'dan Kinet Höyük'e kadar giden ve kuzeyden Toroslarla çevrili olan bölge, Kilikya adıyla anılmaktadır. Kilikya'nın sınırlarını kesin bir şekilde belirtmek mümkün olmamakla beraber, ilk zamanlarda, Adana, Maraş sancağı ve yakın çevresini kapsamaktadır. Bölge, çağdaş Türkçe belgelerde "Çukurova" adıyla anılmaktadır.

Doğu Akdeniz ülkeleriyle modern Fransız bağlantısı, on altıncı yüzyılın ilk yarısında Fransız Kralı I. Francis'in İmparator V. Charles'a karşı bir müttefik bulmak için Osmanlı Devleti ile siyasi ilişkiler içine girdiği dönemde kurulmuştur¹⁰. 1535'te ilk Osmanlı-Fransız anlaşması yapılmış, Fransız Hükümeti'nin Levant'taki tüm Katoliklerin -Fransız olsun ya da olmasın- lehine müdahale etmesini sağlamıştır.

Fransız Hükümeti, Levant Hıristiyanları ile olan ilişkilerini, 16., 17. Yüzyılda ve 18. yüzyılın büyük bölümünde sürdürmüştür. Buna paralel olarak Fransa'nın Yakın Doğu ticareti, hacim olarak genişlemiş ve Osmanlı Devleti'nin büyük ticaret merkezlerinde Fransız ticari toplulukları kurulmuştur.

Rus Murahhası Prens Gorchakoff'un Osmanlı Devleti'ndeki diğer Hıristiyanların şikâyetlerine dair bir sirküler yayımlayarak Doğu meselesini yeniden açmaya çalışması, Avrupa'yı harekete geçirmiş ve Fransız ajanlarının¹¹ kışkırtmasıyla, Suriye'de öldürme olayları başlamış ve iki ülke arasında 3 Ağustos ve akabinde, 5 Eylül 1860 tarihinde bir sözleşme imzalanmasına neden olmuştur. "*Suriye'de Huzurun Sağlanmasına İlişkin, İngiltere, Fransa, Prusya, Rusya ve Osmanlı Devleti arasında 3 Ağustos 1860'ta Paris'te imzalanan Konferans Protokolleri*"¹² gereği "*Türkiye (Osmanlı Devleti)'deki Hıristiyanların durumu*" başlığı altında, 30 Mart 1856 Antlaşması Madde IX'a¹³ atfen, Babıâli'nin vaatlerinin ciddi olarak yerine getirmesine, Osmanlı

8 Herodotos, *The Histories*, Translated by Aubrey de Sélincourt (England: Penguin Books 1972), 472.

9 M. Astour, *Hellenosemitica: An Ethnic and Cultural Study in West Semitic Impact on Mycenaean Greece*, (Leiden, 1965), 67-69. Ayrıca bkz. Donald, John Wiseman, *Chronicles of Chaldaean Kings 626-556 B.C. In the British Museum* (London: British Museum, 1956), 39-42.

10 Hourani, *Syria and Lebanon*, 146-147.

11 *New York Daily Tribune*, Saturday, 11 Ağustos 1860.

12 Edward C.B. Herstlet, *The Map of Europe By Treaty Political and Territorial Changes*, Vol. II (London: 1875), 1451-52.

13 General Treaty of Peace Between Great Britain, France, Prussia, Russia, Sardinia and Turkey, signed at Paris, 30th March 1856. Bkz. Herstlet, *The Map of Europe*, Vol. II, 1250, Madde. IX, 1255.

Devleti’nde, her inançtaki Hıristiyan nüfusunun durumunu iyileştirmek için gerekli idarî ve ekonomik tedbirlerin alınması gerektiğine karar verilmiştir. İşgal, başlangıçta altı ay sürecektir¹⁴ ama 5 Haziran 1861’e kadar uzatılmıştır¹⁵.

Levant Hıristiyanlarına ilgi duymaya devam eden Fransız Hükümeti, iki savaş arasındaki yıllarda, sadece Katolik Hıristiyanlar için değil, tüm azınlıklar ve özellikle de Dürzî ve Alevi toplulukları ve Cezire’nin karışık nüfusu için kendisini özel olarak yükümlü görmeye başlamıştır¹⁶.

Taşıdığı stratejik ve ekonomik önem bakımından, Kilikya tarih boyunca bir rekabet merkezi olmuştur. Bu nedenle Kilikya, Anadolu’ya hatta Orta Doğu’ya sahip olmak isteyen devletler tarafından siyasi, tarihi ve demografik bakımdan sıklıkla farklı formlarda izah edilmiştir. Bir başka deyişle, Kilikya, etnik unsurlar “ırklar ve dinler” temelinde, emperyalist devletlerin çıkarlarını temin edecek şekilde sahneye konularak, uluslararası çıkar çatışmalarının aracı haline getirilmiştir. Bu bağlamda, sahnede rol verilenler arasında, birinci derecede Ermeniler olmuştur. Bu amaçla, etnik olaylar ve nüfus temelinde: “Tarsus kazasındaki aleviler üzerine rapor”, “Tarsus Ahalisi”, “Kilikya Halkı üzerine notlar”, “Kilikya’daki Irklar” başlıklı raporlar düzenlemiştir¹⁷. 1915-1916’da İngiliz altını, Arap hareketi ve isyanını başlatmış ve çok sayıda İngiliz askeri ve çoğunluğu Ermenilerin oluşturduğu Fransız askerleri politik birer güç olarak sahneye çıkmışlardır.¹⁸

Bu bağlamda, Sykes-Picot’a (1916) göre, Suriye bölgesi ile Musul, Ayntab, Urfa ve Maraş, Fransızlara bırakılmıştır¹⁹.

14 Further Papers Respecting Disturbances in Syria, 3, Madde: V; Herstlet, *The Map of Europe*, Vol. II, 1457.

15 Simon Chesterman, *Just War or Just Peace? Humanitarian intervention and international law*, (Oxford: Hilary Term, 2000), 195-198; Herstlet, *The Map of Europe*, Vol. II, 1455-57; *Hansard’s, Parliamentary Debates*, Third Series, Vol. CLX. London, 1860,689-695; *Papers Relating to the Disturbances in Syria*, London, 1860, 3, Madde: I.; Madde: II; Herstlet, *The Map of Europe*, Vol. II, 1456; Istvan Pogany, “Humanitarian Intervention in International Law: The French Intervention in Syria Re-Examined,” *35International and Comparative Law Quarterly*, (1986), 183; Ian Brownlie, *International Law and the Use of Force by States* (Oxford University, 1963), 339-340.

16 Hourani, *Syria and Lebanon*, 147-152; Stephen Hemsley Longrigg, *Syria and Lebanon under French Mandates* (London: Oxford University Press, 1968), 93-101.

17 Sam Kaplan, “Documenting History, Historicizing Documentation: French Military Officials’ Ethnological Reports on Cilicia,” *Comparative Studies in Society and History* (January 2002), 344-369.

18 Report for Henry Churchill King regarding French claims to Syria, 1919, Henry Churchill King Papers, RG 2/6, box 128, folder 2.

19 Service Historique de l’Armée de Terre (SHAT), Cartes renseignées des fronts et des stationnements en Palestine-Syrie; SHAT, Comptes rendus avec annotations sur la Syrie et sur la situation au Levant.

Kilikya'nın Ermenileştirilmesi bağlamında bio-ırksal yapının temel olarak ele alınması gerektiğini vurgulayan, Ermeni siyaset yazarı M. S. David-Beg, bölgenin, etnolojik, filolojik ve tarihsel bakımdan betimlenmesi ve detaylı bir şekilde ele alınmasını önererek, Ermenilerle Armenoidler arasında akrabalık olduğunu iddia etmiştir²⁰.

Ancak bilinmektedir ki, Türkler, Ermenilerden yüzyıl önce bu bölgeye gelmişlerdir²¹. Kaldı ki, Fransız askerî arşiv kaynaklarında, “*Müslüman nüfusun yüzde ondan azını oluşturan gayrimüslim unsurlar, Osmanlı hâkimiyetini ve Müslümanların ezici üstünlüğünü inkâr etmeye ve yerel Müslüman nüfusu sindirmeye çalıştılar*”²² şeklinde bir kayıt olduğunu göz ardı etmemek gerekir.

Osmanlı Devletinin izlediği politika, onu I. Dünya savaşının içine itmiş, oradan “yenik” olarak çıkmış ve emperyalistlerin paylaşım alanı haline gelmekle kalmayarak, ekonomik bakımdan dışa bağımlı bir hale gelmiştir. 1902 yılında Fransız firmaları, Anadolu’da beş farklı yerdeki demiryolu yapımı için, yaklaşık 202 milyon frank yatırımda bulunmuşlardır²³. I. Dünya Savaşı arefesinde Osmanlı dış borçlarında % 60,31’lik bir oranla Fransa ilk sıradadır²⁴. Fransa’nın, Osmanlı Devletindeki endüstriyel faaliyetlere katılım oranı, % 53,5, 550.238.000 franklık yatırım sermayesi ile 2.077 kilometre uzunluğunda inşaat ve işletme halinde demir yolu olan Fransa, madenlere 42.210.000 frank, rıhtımlarda ve limanlarda yaklaşık 80.000.000 Frank yatırım yapmıştır²⁵.

Mütareke ve İşgal

Birinci Dünya Savaşının sonunda, Vahdettin Osmanlı heyetinin 27 Ekim 1918 tarihli telgrafına 29 Ekim günü verdiği yanıtta, “şartlar ne kadar ağır olursa

20 M. S. David-Beg, *La Question de Cilicie* (Paris 1921), 84-85, 93.

21 Léon Cahun, *Introduction à l'histoire de l'Asie: Turcs et Mongols, des origines à 1405* (Paris: Libraires de la Societe des Gens de lettres, 1896).

22 SHAT, “Traduction du journal manuscrit ‘Marache’ n° 2 du 27 Decembre 1335, Bulletin Politique”.

23 William I. Shorrock, “The Origin of the French Mandate in Syria and Lebanon: The Railroad Question, 1901-1914,” *International Journal of Middle East Studies*, Vol. 1, No. 2 (Nisan 1970), 135.

24 Ministère des Affaires Etrangères (Fransız Dışişleri Bakanlığı), Série E Levant Turquie, Cilt: 69, M. Boissière’den Fransız Dışişleri Bakanı’na ‘Importance Respective Des Capitaux Français, Anglais Et Allemands Engagés En Turquie’ başlıklı ve 23 Mayıs 1919 tarihli memorandum, ss. 92 – 94’den aktaran, Biçe Sükan Yavuz, “Türk Kurtuluş Savaşı Sırasında Fransa’nın Anadolu’daki Çıkarları ve Ermeniler”, *Ermeni Araştırmaları*9, (Bahar 2003): 155-156.

25 George Horton, “France and the Khemalists,” *The Blight of Asia* (New York: Bobbs-Merrill Company 1926), 187. (Bu yatırımların altın olarak yapıldığı unutulmamalıdır).

olsun antlaşmanın imzalanmasını, önemli olan İngiliz dostluğunun kazanılması gerektiğini, sonradan bu ağır şartların, İngiliz dostluğu sayesinde yeniden düzenlenebileceğini²⁶ bildirmesi üzerine, Osmanlı heyeti, şartları çok ağır Mondros Mütarekesini (30.10.1918) imzalamıştır²⁷.

Mütareke görüşmesinden sonra yurda dönen heyetin içinde yer alan Rauf Bey, *Yeni Gün* gazetesine verdiği mülakatta, “...*Akd eylediğimiz Mütareke neticesinde devletimizin istiklâli, saltanatımızın hukuku tamamıyla kurtarılmıştır. Bu Mütareke galib ile mağlub arasında müteakkid bir mütareke değil, belki hal-i harbden çıkmak isteyen mütevezzin iki kuvvet beyninde akd olunabilecek bir tatil-i muhasamat mahiyetindedir*” demektedir. Bahriye Nazırına göre ise, “..*Evet, yaptığımız mütareke ümidimiz fevkindedir. İstiklâl-i devlet, hukuk-u saltanat, izzet-i nefis-i millet tamamen kurtulmuştur...*”²⁸

Oysa Mustafa Kemal, İstanbul Hükümetine, İngilizlerin amacının, “*Halep’teki İngiliz ordusunun iaşesini temin etmek olmayıp İskenderun’u işgal etmek*” olduğunu ve “*iğfalkâr (aldatıcı) muamele, teklif ve hareketlerinin*” kabul edilemeyeceğini söylemiştir. Bu bahisle, “*İskenderun’ a her ne sebep ve bahane ile asker ihracına teşebbüs edecek İngilizlere ateş edilerek engel olunacağını*”²⁹ bildirmiştir. Buna Sadrazam Ahmet İzzet yazılı cevabında, Mustafa Kemal’e “...*bu yanlış emrin derhal tashih olunması tavsiye olunur.*”³⁰ şeklinde bir öneride bulunmuştur. Mustafa Kemal, verdiği bu emrin yerinde ve gerekli olduğunu bildirince³¹, İstanbul Hükümetince, derhal İstanbul’a çağrılmıştır.

26 İhsan Şerif Kaymaz, “Mondros: Bir Ateşkesin Tahlili”, *21. Yüzyıl*, Ekim-Kasım-Aralık 2008, s. 261.

27 Bıyıklıoğlu, Tevfik, *Türk İstiklâl Harbi*, C.I., *Mondros Mütarekesi ve Tatbikatı*, (Ankara, Genelkurmay Başkanlığı Harp Tarihi Dairesi Yay., 1962); Dyer, Gwynne, “The Turkish Armistice of 1918: 1. The Turkish Decision for a Separate Peace,” *Middle Eastern Studies*, 8 (1972); Dyer, Gwynne, “The Turkish Armistice of 1918: 2. A Lost Opportunity: The Armistice Negotiations of Moudros,” *Middle Eastern Studies*, 8 (1972); Gotthard Jaeschke, “Mondros’a Giden Yol,” *Belleten*, C. XXVIII., S. 109 (Ocak 1964); Âli Türkgeldi, *Mondros ve Mudanya Mütarekelerinin Tarihi*, (Ankara, Türk Devrim Tarihi Enstitüsü Yay., 1948); Briton Cooper Busch, *Mudros to Lausanne: Britain’s Frontier in West Asia, 1918-1923*, (Albany, New York, State University of New York Press, 1976); “The Ottoman Empire and the Armistice of Moudros”, in: Hugh Cecil and Peter H. Liddle (eds.), Erik Jan Zürcher, *At the Eleventh Hour: Reflections, Hopes, and Anxieties at the Closing of the Great War, 1918* (London: Leo Cooper, 1998), 266-275.

28 “Murahaslarımız Geldi – Rauf Bey’ le Mülakat - Reşid Akif Paşa’ nın Beyanâtı”, *Yeni Gün*, 2 Kasım 1918.

29 Başkumandanlık Erkân-ı harbiye Riyaseti Celilesine, No: 579, Adana, 6/11/34 [6.11.1918], Yıldırım Ordular Grubu Kumandanı Mustafa Kemal. (*Hâkimiyeti Milliye*, 09.04.1926).

30 Yıldırım Orduları Grup Kumandanlığına Harbiye, 6/11/34 [6.11.1918], Sadrazam Ahmet İzzet, (*Hâkimiyeti Milliye*, 10.04.1926).

31 Sadrazam Ahmet İzzet Paşa Hazretlerine, Adana’dan 7.11.34 [7.11.1918], Mustafa Kemal, (*Hâkimiyeti Milliye*, 10.04.1926).

Bu aşamada, İngiltere, Fransa ve Rusya'nın, çıkarları doğrultusunda, Kilikya'ya egemen olmak için, İstanbul Hükümetinin tutumu ve Rusya'nın 1918'de geçici olarak güç kaybetmesi üzerine Levant'ın, İngiltere ve Fransa arasında paylaşılma denklemi ortaya çıkmıştır. Bu bağlamda, "mülteci" adı altında, Kilikya'ya 170.000 Ermeni, nakledilmiştir³². Hatta 18 Ocak 1919 Paris Konferansı görüşmelerinde, Fransız temsilcisi M. Pichon'nun önerisi üzerine, Urfa, Antep ve Maraş Fransızlara verilmiştir³³.

Fransız Askerî Tarih Belgelerinde Kemalistler ve Maraş Savunması.

Mustafa Kemal *Nutuk*'ta belirttiği 'vahim tablo'³⁴ karşısında, 19 Mayıs 1919'da Samsun'a çıkarak, Havza, Amasya ve Erzurum'dan sonra Sivas'a gelmiş, orada Osmanlı ülkesinin herhangi bir bölümüne yönelecek işgâl hareketine karşı "hep birlikte savunma ve direnme ilkesi" kararı çerçevesinde kongrede alınan kararları hemen her yere göndermiştir.

Bu meyanda gönderilen talimâtta, "...Mütarekenin imzalandığı 30 Ekim 1918'de bayrağımız altında kalan sınırlar içindeki vatan parçaları her türlü saldırı ve taarruza karşı sonuna kadar savunulacaktır." ibaresi yer almaktadır. Mevcut durumu yakından takip eden emperyalist devletler, Mustafa Kemal'in Halep ve Şam'a yürümeye çalışacağına inandıklarını kaydetmişlerdir³⁶.

Sivas Kongresinde alınan kararlara göre, Maraş ve havalisi, 3'üncü Kolordunun yönetiminde bulunan ikinci bölge ile bölge içinde bulunan Müdâfa'a-i Hukuk Cemiyetlerine verildiği gibi, Kılıç Ali de Mustafa Kemal tarafından Güney Cephesi (Maraş, Urfa, Ayntâb) Komutanı olarak görevlendirilmiştir³⁷.

Bölgenin durumuna el koyan Kılıç Ali, Pazarcık'a gelen Maraş Mebusu Hırlakyan'ın damadı Ohannes'i müfrezesiyle birlikte tutuklamış, daha sonra Elbistan'da, Maraşlı ve Ayntâblı üçer kişiden oluşan bir heyet kurmuştur³⁸.

32 Garabet K. Moumdjian, "Cilicia Under French Administration: Armenian Aspirations, Turkish Resistance, and French Strategems", Hovannisian, Richard G (Edt.) and Simon Payaslian, (Edt.), *Armenian Cilicia*, (Mazda Publishers, Inc. Costa Mesa, California 2008), 457-489.

33 *Papers Relating to the Foreign Relations of the United States The Paris Peace Conference 1919*, Volume V, (United States Government Printing Office Washington 1946), 4.

34 Gazi Mustafa Kemal, *Nutuk*, (Ankara 1927), 5.

35 *Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Arşivi(ATASE)*, Kol: İŞH: Kutu: 350; Göm: 108; Belge: 108-1'den aktaran *Türk İstiklâl Harbi IV'cü Cilt Güney Cephesi (T.I.H.IV)*, (ATASE Yayınları, Ankara 2009), 74-75.

36 Jukka Nevakivi, *Britain, France and the Arab Middle East 1914-1920*, (London 1969), 194.

37 Hulûsi Turgut (Der.), *Atatürk'ün Sırdaşı Kılıç Ali'nin Anıları*, (İstanbul 2005), 83.

38 Turgut, *Kılıç Ali'nin Anıları*, 87.

Dönemi yaşayan Fransız yazar, Gontaut-Biron, mevcut ortamı şu satırlarla değerlendirmektedir: “...Aylar içinde Türk milliyetçiliği hesabı katılması gereken bir güç haline geldi. ...Hiç inkâr etmeden, Damad Ferid de bu hareketi hafife aldı. Eylül 1919’da *Le Temps* muhabirine verdiği demeçte, ‘bu hareket, askeri bir yapıya sahip değil ve milletin temellerine dayanmıyor... Bu, alevleri sönmüş olan bir saman ateşidir’...³⁹”. Fakat 4 Ocak 1920’deki Memorandumda, “Anadolu’daki Mustafa Kemal Hareketinin bir ‘demir leblebi’ olduğu kaydedilmiş⁴⁰”, gerçekte kavranmıştır.

Bu aşamada Albay Meinertzhagen, Earl Curzon’a gönderdiği 18 Ekim 1919 tarihli telgrafta, Mustafa Kemal’in 9.10.19 tarihinde Halep’te yayınlanan bildirisinde, “Dinimizin düşmanlarının vaatlerine güvenmeyin. Onlar kendi aralarında anlaştilar. Bunu anlamamız için Gladstone’un İlkeleri yeterlidir. Ülkemizin ‘ağız dolusu kolay sindirilebilir’ olduğunu düşünen düşmanların elinden, ülkeyi ve İslâm’ı kurtarmak istiyoruz. Allah’ın ilhamıyla, sadıklar, bir araya gelenler, düşmanlarıyla savaşmaya karar verdiler...⁴¹” dediği notunu iletir.

Gelişmeleri yakından takip eden, Fransız hükümeti, 9 Ekim 1919’da Georges Picot’nun yerine, “ateşli Katolik” veya “Haçlı Gouraud” adlarıyla anılan General Henri Joseph Etienne Gouraud’yu, Suriye Yüksek Komiserlik ve Levant Ordusu Başkomutanı olarak atar⁴².

Öte yandan, Mustafa Kemâl Amasya’dan Harbiye Nezaretine gönderdiği 26 Ekim 1919 târihli şifre telgrafta, “..Milletin protestosuna Fransızlar tarafından önem verilmediği takdirde millet bütün araçlara başvurarak bütün varlığıyla Fransız işgâl kuvvetlerine karşı fiilen savunmaya kanunen kendisini yetkili sayacağını⁴³,” ertesi gün 13. Kolordu kumandanı Cevdet Bey’e de, “Urfa, Aynâtâb, Maraş’ı Fransızlara işgâl ettirmemek ve işgâl etseler bile barındırmamak için gereken her türlü önleme hemen başvurulmasını, İstanbul Hükümeti’nin, bu konuda gereken siyasî önlemlere başvurması gerektiğini Harbiye Nâzırı Cemal Paşa’ya yazmış ve keyfiyeti, 26 Ekim 1919’da adı geçen şehirlerin Heyet-i Merkeziyelerine de bildirmiştir”⁴⁴.

39 Comte R. De.Gontaut-Biron, *Comment la France s’est Installée en Syrie (1918-1919)*, (Paris 1922), 334-335.

40 *Documents on British Foreign Policy 1919-1939 (DBFP)*, Edited by E. L. Woodward, M.A., F.B.A. Professor of Modern History in the University of Oxford and Rohanbutler, (M.A.Fellow of All Souls College, Oxford, First Series, Volume IV 1919, Published by Her Majesty’s Stationery Office, London 1952), 999.

41 *DBFP*, First Series, Volume IV, 478, dipnot: 2.

42 Gontaut-Biron, *Comment la France*, 331-332.

43 *BOA*. HR. SYS. 2542-3/24-25.

44 Bekir Sıtkı Baykal, *Heyet-i Temsiliye Kararları* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1974), 34-35.

Bu meyanda 3. Kolordu Komutanı Albay (Çolak) Selahattin (Köseoğlu), Elbistan'daki toplantıda alınan karâr gereği, Sivas'taki vekiline, Urfa, Ayntâb ve Maraş'ta, Fransız kuvvetleri gelmeden önce fiilen millî teşkilâtın kurularak hukukuna sahip olması ve işgâle karşı koymasının kutsal bir görev olduğunu vurgulayarak, Elbistan ile Maraş ve Ayntâb'da mevcut millî mukâvemet teşkilâtını düzenleyeceğini⁴⁵, gerekli planlamaların buna göre yapılmasını istemiştir.

Bu faaliyetler devam ederken, Ermeni Katolik Kilisesindeki Fransız müfrezesinden Yüzbaşı Joly, 29 Ekim 1919'da, İngiliz kumandanı ile görüşmüş ve 30 Ekim 1919 tarihinde Yüzbaşı Fouquet komutasındaki kuvvetler Maraş'ı işgal etmişlerdir. Mondros Mütarekesinin 7. Maddesine dayanarak 22 Şubat 1919'da Maraş'ı işgal eden İngilizler, sekiz aylık bir işgal döneminden sonra 15 Eylül 1919'da Fransızlarla yaptıkları "Suriye Antlaşması" gereği Maraş'ı Fransız işgal kuvvetlerine bırakarak 1 Kasım 1919'da kentten ayrılmışlardır.

Bu bağlamda, Heyet-i Temsiliye de, 31 Ekim 1919 tarihli telgrafında cevâben, Ayntâb, Maraş, Urfa hakkında siyasî ve askerî tedbirlere başvurulduğunu, göçe meydan verilmemesini, Üçüncü Kolordudan Aziziye'den gönderilen süvârî bölüğü ile ilişki kurularak millî teşkilâta istinâden bu haksızlığa karşı çıkmada tereddüt edilmemesini Elbistan'da bulunan Sulh Hâkimi Ali Rıza Bey'e yazmıştır. Heyet-i Temsiliyye, bu ikinci işgâlin haksızlığına karşı her türlü yardımın göz önüne alındığını Maraş mutasarrıflığına ve Kilis Belediye Başkanlığına, her türlü müdahale ve işgâli mümkün olan sûret ile engellenmenin şart ve esas olduğunu Ayntâb Heyet-i Merkeziyesine yazmıştır⁴⁶.

Oysa Sivas kongresinden sonra, İstanbul'da işbaşına gelen Ali Rıza Paşa hükümetinin Harbiye Nazırı, Sivas'ta Üçüncü Kolordu Kumandanlığına gönderdiği 1 Kasım 1919 tarihli şifre telgrafnamede, "*....Müttefik işgal kuvvetlerine karşı yerel silahlı bir ayaklanma tertibi veyahud işgâl kuvvetlerini savaşıarak atmak üzere silahlı kuvvetler düzenlenmesi ve sevki, ne İngiliz ve ne de Fransızlara karşı başarı sağlamaz. Muhtemelen bu gibi hareketlerin, düşmanlığın iadesi suretinde değerlendirmesiyle, devleti, her bakımdan yeni bir takım güçlülere sokacağında şüphe edilemez....*"⁴⁷ cümleleriyle, tam anlamıyla teslimiyetçi bir tutum sergilemiştir.

45 TİH IV., Güney Cephesi, 57.

46 Baykal, *Heyet-i Temsiliye*, 39.

47 Tefvîk Bıyıklıoğlu, *Atatürk Anadolu'da* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1959), 32.

Maraş-Ayntâb ahvalini çok yakından takip eden Mustafa Kemâl, 9 Kasım 1919'da, Müdâfaa-i Hukuk Cemiyetleri, mutasarrıflıklar, yöre halkı ve belediye başkanlıklarına gönderdiği telgrafta, Maraş, Ayntâb ve Urfa'nın işgâlinin, kamuoyu ve Amerika nezdinde protesto edilmesini ve haksızlığın düzeltilmesinin talep olunmasını⁴⁸ istemiştir. Dahası, Mustafa Kemal, Urfa, Maraş ve Ayntâb'ı işgal ederek çeşitli tecavüzlerde bulunan Fransızları, güya memleketin yüksek menfaatleri için memnun etmek isteyenlere verdiği 12 Kasım 1919 tarihli cevapta, "...Göz yummak ve ikiyüzlülükten oluşan Bab-ı ali politikasının taraflısı değiliz. Muhterem heyetinizin de, aynı ruh ve fikirle ulusalpolitikamızı takip etmesini vatanın selameti adına rica ederiz.."⁴⁹ demektedir.

Fransız Hükümetinin çıkarları için, Başbakan Clemenceau, General Gouraud'yu Suriye'ye gönderme kararı alır ve bu bağlamda, vali olarak atanan Yüzbaşı André, çoğu Müslüman olan yüz elli muhafızın refakatinde, 24 Kasım 1919'da Maraş'a girer⁵⁰. André'nin Maraş'a varış gününde Ermeniler onu coşkuyla karşılamış, şehrin sokaklarında geçişi boyunca "Kahrolsun Türkler"⁵¹ diye bağırılmışlardır.

Maraş Ermenilerinin, iki Avrupalı güç tarafından oynanan acımasız müttefik içi satranç oyununda sadece bir piyon olarak kullanıldığı izlenimi, Fransızlar geldiğinde daha da artmıştır. Bu arada sultana sadık olan bazı Maraş vatandaşları Milliyetçi devrimci hareketin hızla gelişmesinden rahatsız olmuşlardır. Bunlar arasında Bayazid Zade başta olmak üzere, Kemalist harekete karşı çıkmak için Adana'da Albay Bremond'a telgrafla Maraş'ın sivil işlerinin Fransız idari kontrolüne alınmasını talep etmişlerdir. Cebel-bereket Sancak valisi Yüzbaşı Andre'den General Querette'e iletilen bir nota göre, kentlin ileri gelen zenginleri, ihtiyatlı davrananlar ve fırsatçılar Fransız taraftarıdır⁵². Bu bağlamda, Brémond'un kayıtlarına göre, "*Mersin'den Maraş'a kadar adı saygıyla duyulan Medrese hocası Dayızade, 27 Aralık 1919'da, imamı olduğu Ulu Cami'de Yüzbaşı André'yi destekleyen bir vaaz verir ve emirlerine güvenle uyulmasını tavsiye eder. Ancak o güne kadar Elbistan-Göksun'da İngilizlere karşı cephe kuran Kemalistler, Elbistan'dan*

48 Telgraf, "Rumeli ve Anadolu Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Kısım-ı İcrâ Reîsi Mustafa Kemal," Sivas, 9 Teşrin-i sâni 1919, Bkz., Lohanizâde, Mustafa Nureddin, *Hubb-ı İstiklâlin Abidesi Gaziyantâb Müdâfa'ası*, (Bâb-ı âli Çağaloğlu Yokuşu, Numero 38, 1340-İstanbul-1342), 395-396; Baykal, *Heyet-i Temsiliye*, 45, 48.

49 Biryıkhoğlu, *Atatürk Anadolu'da*, 32.

50 Stanley E. Kerr, *The Lions of Marash*, (State University of New York Press Albany, 1973), 70.

51 Vahé Tachjian, *La France en Cilicie et en Haute-Mesopotamie Aux confins de la Turquie, de la Syrie et de l'Irak 1919-1933*, (Éditions Karthala 22-24, Boulevard Arago 75013, Paris 2004), 118.

52 Archives du Ministère des Affaires Etrangères, Mandat Syrie-Liban, Beyrouth n° 133, note du 11 décembre 1919.

Maraş'a yüz atlıdan oluşan bir müfreze gönderirler. Şehirde isyan çıkar, Dayızade sakalıyla sürüklenir....⁵³

İlk etapta André'nin girişimiyle kalede dalgalanan Türk bayrağı indirilmiş ancak, halk derhal duruma müdahale ederek Türk bayrağını yeniden kaleye çekmiştir. Öylesine ki, Dufieux, raporuna, "*Maraş'da bize karşı olan muhalefet, başka yerlere göre daha güçlüdür. ...Kısa bir süre sonra, basın ve Kemalistler tarafından ele geçirilen ve yayılan bir ifade ortaya çıkıyor: sadece bir "Fransız tozu" var; istedikleri gün onları kovmaktan daha kolay bir şey yok. Bu fikir ne yazık ki, "istihbarat servisi" memurları tarafından sık sık tekrarlanan, Fransa'nın savaş nedeniyle tükendiği ve herhangi bir çabadan yoksun olduğu, bitmek üzere olan bir ulus olduğu ifadelerine dayanıyor*"⁵⁴ ifadesini vurgulamaktadır.

Mustafa Kemâl, "...böyle bir siyasetin tevlit ettiği muhassenattan değil mi idi ki Suriye Fevkalâde Komiseri Mösyö Picot bir heyet-i mahsusa ile Sivas'a kadar gelmek ve Kilikya'yı bilnihaye tahliye etmek sûretiyle bizimle anlaşmak zeminini taharriye mecbûr olmuştu... daha o zamân Picot'ya mahzâ musib bir siyaset olduğu kanâatiyle Kilikya'nın içinde ve Suriye'nin her tarafında teşkilâtımızın mevcut ve müteazziv olduğunu söylemeyi tensip etmiş ve müşârinileyhten ancak bu sebep ve tesir ile..."⁵⁵ görüşebilmeyi talep etmiştir.

Sivas'ta, Mustafa Kemâl – Francois Georges Picot arasında yapılan görüşmede, Mustafa Kemâl, Kilikya, Maraş, Ayntâb ve Urfa'yı tamâmen Mondros Mütârekesine uygun olarak işgâl etmiş olduklarını beyân eden Picot'ya, Mütâreke metnini göstererek bu görüşünde gaflet içinde olduğunu söylediğinde Picot, adı geçen yerlerin "*bir hak üzerine işgâl edilmiş*" olduğunu, Mütâreke'den beri İstanbul Hükümetinin bu konuda hiç ağzını açmadığını, beyân etmiştir. Mustafa Kemâl buna cevâben, önceki hükümetlerin ne yaptıklarını bilmediklerini, fakat mevcut hükümetin vemilletin öteden beri haksız işgâlleri protesto ettiklerini ve halen de buna devâm ettiklerinden bahisle, "...*Aksi takdirde mes'ûliyetin tamâmen kendilerine âid kalacağını da ilâve eyledik*"⁵⁶ beyânında bulunarak "*bizim için bir Kilikya bir de Türkiye meselesi gibi iki mesele yoktur. Bir mesele vardır. O da Türkiye meselesidir...*"⁵⁷ ifadesine yer vermiştir. Bu konu

53 Edouard Brémond, "The Brémond Mission: Cilicia in 1919-1920", Part I., *Armenian Review*, Volume, Twenty-nine No. 4-116, Winter, 1976-77, (Chief Allied Administrator, Cilicia, January 19, 1919—September 4, 1920), 368.

54 SHAT, Armée Française du Levant, 156. Division, Etat-Major 3. Bureau, no.1171/3, Adana 9 Mars 1920, Le Général Dufieux, Cdt la 156. Division à M. le Général Haut-Commissaire de la République Française en Syrie-Cilicie, Commandant en Chef de l'Armée du Levant, Beyrouth. (Dufieux).

55 "Belge no: 216," *Atatürk'ün Tamim Telgraf ve Beyannameleri (ATTB IV)*, (Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi, 2006),

56 *BOA, HR. SYS. 2543/4-2- 4.*

57 T.B.M.M. *Gizli Celse Zabıtları*, Devre: 1, İçtima: 1, 2.ci in'ikad – 4'ncü Celse, 24 Nisan 1336/1920.

Fransız kaynaklarında, “...Mustafa Kemal’in kendi ifadesiyle, ‘etimizin bir parçası’ dediği Kilikya’dan asla vazgeçmeyecekler”⁵⁸ şeklinde geçmektedir. Fransız yazar Pierre Loti’ye göre, “...Kilikya, Türk anavatanının en vazgeçilmez parçasıdır, tam da kalbidir”⁵⁹.

Mustafa Kemal’in Sivas Kongresinde aldığı kararlara binaen, Kılıç Ali’nin Pazarcık’taki karargâhında, “Anadolu ve Rumeli Müdâfa’a-i Hukuk Cemiyeti Maraş Heyet-i Merkeziyesi” teşkil edilerek, kent sekiz mıntıkaya ayrılmış ve Heyet-i Merkeziyeler için bir “muvakkat program ve yönetmelik” kaleme alınmıştır⁶⁰.

Fransız askerî arşiv kaynaklarına dayanarak, temel sorunun Mustafa Kemal olduğunu vurgulayan General Hays, “...haydutluk⁶¹ büyümeye devam ediyordu ve Mustafa Kemal liderliğindeki milliyetçi hareketin aktif propagandayla çalıştığını, ... Bazıları onun sadece bir baş belası olduğunu, tahmin edilen başarısızlıktan sonra kolayca üstesinden gelinebilecek ve daha sonra unutulacak bir ‘çete lideri’ olduğunu, ancak günler geçtikçe Kemalizm’in, yenilginin sonuçlarını reddeden tüm yurtsever unsurları bir araya getirdiği için müthiş olduğunu, ... 5 Aralık 1919 itibariyle Maraş’ın çevresinde çok sayıda silahlı çetenin [Kemalistler] varlığı nedeniyle durumun tehdit edici görüldüğünü, ... İlk olayın 1 Ocak 1920’de 400 ‘eşkıyanın’ [Kemalistler] Eoğlu bölgesinde İslâhiye’den Maraş’a giden yolu kestiklerini, çetenin [Kemalistler] hızlı ve etkili bir yenilgisinin beklendiğini, ancak operasyonların planlandığı gibi gitmediğini...⁶²” kaydetmektedir.

58 Gontaut-Biron, *Comment la France*, 337-338.

59 Pierre Loti, *La Mort de Notre Chère France en Orient*, (Paris: Calmann-Lévy, 1920), 80.

60 Hüsamettin Karadağ, *İstiklâl Savaşında Maraş*, Kahramanmaraş: Kurtuluş Müzesi Kurma ve Yaşatma Derneği yayını, 2008), 103-111.

61 Fransız askerî belgelerinde “Kemalistler”, “haydut”, “eşkıya”, “çete”, “âsi”, “isyancı” olarak kaydedilmiştir. Nitekim, “Brémond tarafından Sis sancağı askeri valisi olarak atanan ve 8 Mart 1919’da buraya gelen Yüzbaşı Taillardat, ve Brémond, Kemalistleri, kötü örgütlenmiş ve sağlam siyasi niyetleri olmayan ‘haydutlar’ olarak görüyorlardı. Taillardat’ın Kemalizm çağrıştırmak için en çok kullandığı kelime ‘Mustafa Kemal’in Çetesi’ ifadesidir.” Çete” terimi, yeni ortaya çıkan Kemalizm’in ciddi bir siyasi-askeri örgütlenmeden çok bir ‘haydut’ grubuna benzeyen uç bir hareket olarak değerlendiriliyor. Bu hareketi bu şekilde algılayan tek kişi Kilikya’daki Fransız yönetimi değil. Nitekim Amerikan gazetesi Times, diğerlerinin yanı sıra, Nisan 1920’de, “Kilikya’da Türk Çeteleri Hâkimdir” başlıklı küçük bir makalede Kemal ve arkadaşlarına atıfta bulunmak için ‘Çete’ terimini kullanmaktadır”. Bkz. Archives privées du capitaine Taillardat, gouverneur militaire du sandjak de Kozan, Matériaux sur la Cilicie (1919-1920) (APCT), Liasse 27, Correspondance de F. Taillardat avec le colonel Brémond, p. 559; APCT, Liasse 3, *Télégrammes chiffrés entre Sis et Adana (1919-1920)*, p. 83, T.C. non numerote, non date, du Cap. C. au Col. B. ve “Turkish bands dominate Cilicia”, *Times*, 20 avril 1920’den aktaran, Julien Zarifian, “La montée du kemalisme en Cilicie 1919-1920: l’administration française du Sandjak de Kozan face au nationalisme turc”, *Cahiers d’Études sur la Méditerranée Orientale et le monde Turco-Iranien*, n°38, (2004), 235-260.

62 Du Hays, Général (CR) *Les armées françaises au Levant 1919-1939*, Tome II, Le temps des combats 1920-1921, (Ministère de la Défense, État-Major de l’Armée de Terre, Chateau de Vincennes, Service historique de l’armée de tere, 1979), 225-226, 230, 238, 239.

Suriye ve Ortadoğu ile ilgili bilimsel araştırmalarıyla ünlü olan Zeine, Sa'id Bey Haidar'dan aktardığı notlara göre, o sırada Faysal'ın Şam'daki yardımcısı ve Hükümet Başkanı Emir Zaid'in isteği üzerine, Said Bey, yüksek rütbeli subay Badi Bekdaş ile gizlice İstanbul'a giderler ve Mustafa Kemal'i temsil eden heyet üyeleriyle gizli yapılan görüşmelerden sonra, Suriye Hükümeti'nin onayı için dört maddelik bir anlaşma taslağı hazırlanmıştır. Ne var ki, bu görüşmeyi yapan özel görevliler döndüklerinde, Suriye'de durum değişmiş, Kral Faysal, Türkiye ile müzakerelere girmeyi reddetmiştir⁶³.

Suriye'deki Fransız Yüksek Komiserlik yayınında, “Ocak ayında bu kampanyanın etkileri hissedildi. 4 Ocak'ta, çoğu Türk üniforması giymiş, Türk subayları yönetiminde, topları ve makineli tüfekleri olan yüzlerce silahlı adamdan oluşan bir grup Maraş bölgesinde ortaya çıktı; ...Anadolu'nun Kemalist merkezleriyle doğrudan temas halinde olan şehir, onlardan silah ve mühimmat alarak ve garnizonuna karşı olası bir eylem için kendisini örgütlemektedir...”⁶⁴ kaydı düşülür.

Fransız-Ermeni işgal güçlerine karşı direnen “Kemalistleri” bertaraf etmek ve “Kemalist projeleri idam etmek”⁶⁵ için, Ermeniler, Cezayirli ve Senegallilerden olmak üzere 4000 kişiden oluşan Fransız birlikleri tarafından işgal sürdürülür⁶⁶.

Papaz, Abraham H. Hartunian, anılarında, “16 Ocak 1920'de, Türk ve Ermeni ileri gelenleri ve din adamları arasında Ulu Cami'deki toplantıda Türkler bize birlikte hareket ederek Fransızları şehirden çıkarmayı teklif ettiler. Keşke bu isteği kabul etseydik! Bizim kabul ettiğimiz hareket tarzından çok daha akıllıca bir yol olurdu. En azından yaşayacaktık!...”⁶⁷ itirafında bulunur.

Fransız askerî arşiv belgelerine göre, Maraş'ı işgal eden Fransız General, 21 Ocak'ta, eşrafı bir araya getirmeye ve her şeyi teminat almaya karar verir. Fransız planına göre kent, dört grupla kuşatılmalıdır⁶⁸.

63 Zeine N. Zeine, *Syria and the Lebanon in International Politics, From Mudros to Maisalun 1913-1920*, (London: University of London, School of Oriental and African Studies, ProQuest Dissertations Publishing, 1956), 251.

64 Haut-Commissariat de la République Française En Syrie et Au Liban, *La Syrie et le Liban en 1921*, Paris 1922, s. 73-92.

65 *Chateau de Vincennes*, 226/156.

66 T. E., Major Compton, “The French Campaign of 1920-21 in Cilicia,” *Royal United Service Institution Journal*, 67 (1922) 71.

67 Abraham H. Hartunian, *Neither to Laugh nor to Weep, A Memoir of the Armenian Genocide*, (Translated from the Original Armenian Manuscripts by Vartan Hartunian, Second Edition, Boston, 1986), 132-158.

68 SHAT, *Rapport Sommaire du Général Querette, Commandant les Territoires de l'Est, sur les opérations dans la région de Marash, du 19 Janvier au 14 Février 1920* (Querette).

Fransız işgal kuvvetleri komutanının ilk işi, şehirdeki isyan hareketinde sorumlu oldukları bahanesiyle, Mutasarrıf Vekili Cevdet Efendi, Jandarma Tabur Komutanı İsmail Hakkı Bey, Belediye Başkanı Hacı Bey, Ticaret Odası Başkanı Naci Efendi, kentin ileri gelenlerinden Şişmanzâde Hacı Ahmed, İnşaat Mühendisi ve tercüman Latif Bey'leri tutuklamak olmuştur. Fransız birlikleri, 21 Ocak'ta, 22 Dağ bataryası ile sabah 7'de şehre ateş açmıştır⁶⁹. “Tam bu sırada Mustafa Kemal Paşa'nın emriyle Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Reisi Arslan Bey, Maraş halkına şu açıklamayı yapar: “*Yoldaşlar, savaş başladı. Allah'ın lütfü, Peygamberimizin ruhu ve müminlerin fedakârlığı ile kendinizi tamamen savunmaya adayın! Tek bir kişi hayatta kaldıkça ülkemiz düşmana teslim olmayacak. Sebat bizden, yardım Allah'tan!*”⁷⁰ Bu şekilde Maraş'ta milli mücadele başlar.

23 Ocak sabahı, devam eden Fransız saldırısına karşı, ulusal birlik adına konuşanların [Kemalistler]'in, Fransızları kovmak ve Maraş'ı taş üstüne taş kalıncaya kadar savunmak istedikleri ilan edilir⁷¹.

Mustafa Kemal, 24.01.1920 tarihli telgrafında, “*Maraş ve Pazarcık sakinlerinin Fransızların dayanılmaz saldırılarına karşı, 21 Ocak günü, çok şiddetli bir mücadele başladığından bahisle*”⁷², Kolordulara, gereğini iletir.

General Querette raporunda, “*...Acil olarak, mühimmat, 65'lik top mermileri, yangın ve duman bombaları, sinyal kartuşları ve v.b.* ve diğer kartuşlar...*”⁷³ ister.

Elliott'un, savunmaya ilişkin gözlem ve tespitleri, hâlâ günümüzde tartışılan konuları gün ışığına çıkarmaktadır: “*24 Ocak. Şu anda kentte Türklere ait beş evde büyük yangın var. 25 Ocak Pazar sabahı. Fransız meşaleleri, Türk evlerinde çok daha fazla yangın başlattı...*”⁷⁴. *26 Ocak Pazartesi. Her saat yeni bir büyük yangın çıkıyor. Fransızlar birer birer Türk evlerini seçip yakıyorlar...*”⁷⁵. Nitekim

69 SHAT, Querette, Adana 18 Février 1920.

70 Kerr, *The Lions of Marash*, 99.

71 SHAT, Querette, Adana 18 Février 1920.

72 Bilal N. Şimşir, *British Documents on Atatürk (1919-1938)*, (BDA), Volume-2 April-December 1920, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1973), 131-135.

* “VB, Viven-Bessières tüfek bombası, “Vivien Bessières (grenade à fusil française)”.

73 SHAT, Querette, Adana 18 Février 1920.

74 Bir Fransız raporuna göre, “şehrin Türk kesimi tamamen yerle bir edilir ve 2.000 Türk öldürülür. Fransız ve Ermeni kayıpları çok daha azdır. Türklere karşı verilen bu mücadelede, “...bir Ermeni 40.000 dolarlık bir çek teslim eder ve diğer Ermeniler de önemli hediyeler verirler”. Bkz. *The Missionary Herald*, Volume CXVI, April 1920, Number 4, 167, 189.

75 Mabel Evelyn M.D. Elliott, *Beginning Again at Ararat*, (New York Chicago Fleming H. Revell Company London and Edinburgh, 1924), 101-134.

Hartunian da anılarında, bu olayı doğrulamaktadır: “26 Ocak Pazartesi günü, önceki gece çıkan yangından alarma geçen memur, kilisenin yakınındaki birkaç Türk evini yakmaya karar verdi. ... Kendi ellerimizle kendimizi ciddi şekilde tehlikeye atmıştık. Ne yazık ki! Fransızlar sadece çan kulemi yeniden inşa etmeyi değil, aynı zamanda kilisemi ve kampüsümdeki tüm binaları kül haline getirdiler⁷⁶. 4 Şubat Adana’dan ayrılan Amerikan Yakın ve Ortadoğu Yardım Heyeti Üyesi, Harold Buxton, mevcut durumla ilgili şu bilgiyi kaydetmektedir: “O tarihte Maraş hala izole durumdaydı, yakıldığı ve büyük kısmının yok edildiği söyleniyordu”⁷⁷. 7 Şubat. Dün biri Fransızlara, diğeri Amerikalılara hitaben Türklerden iki mektup geldi. İçeriklerini bilmiyoruz ancak Fransızlar, bunun yerel bir hareket değil, ulusal bir hareket olduğunu ve Maraş Türklerinin isterse durduramayacaklarını söylediler. Başka bir deyişle, ‘Mustafa Kemal’in hareketi’ idi⁷⁸. Boudière göre, “7 Şubat 1920. Köyün bir ucunda alevler yükseliyor: Ermeniler evleri yakıyordu...”⁷⁹. Albay Normand, “Bütün gün, ...şehirde herhangi bir hareketi göremiyoruz, ne tüfek ne de top sesi duyuyoruz. Yaşamın tek ipucu ateştir. ...Pirinç tarlalarının sulama hendeklerinde ve Maraş’ın girişindeki evlerde maskeli kişilerden çok sayıda ateş açıldı. 8 Şubat, Maraş gün boyunca yanmaya devam etti...”⁸⁰. Normand’ın raporuna göre, 10 Şubat’ta, Maraş, adeta bir yangın topuna dönmüştür...⁸¹. 10-11 Şubat gecesi Fransız garnizonu Maraş’tan ayrılır⁸². “11 Şubat, Ulu Cami ve Türk Kışlası da dâhil, Maraş hala yanmaktadır. Konvoyda 200 yaralı, 1200 hayvan, 150 araba, 115 deve, 3000’den fazla Ermeni mülteci de dâhil olmak üzere 4500 kişi var. 12 Şubat, Ermeni siviller köyü terk ederken Eloğlu’nu ateşe verdiler ve çok sayıda tutuklama yaptılar⁸³.

General Dufieux’a göre, Fransız garnizonu şehri tahliye ettiğinde, yaklaşık 8.000 Ermeni hâlâ Maraş’taydı. Normand’ın konvoyuyla şehri terk eden önemli bir kişi, orada hala 12.000 Ermeni olduğunu açıklamıştır⁸⁴. O halde,

76 Hartunian, *Neither to Laugh*, 132-158.

77 Admiral Sir J.de Robeck (Constantinople) to Earl Curzon (Received February 12) No. 119 Telegraphic [E 32/3/44] Constantinople, February 10, 1920, *DBFP*, First Series, Volume IV 1919, 633.

78 Elliott, *Beginning*, 101-134.

79 Georges Boudière, “Notes sur la Campagne de Syrie-Cilicie”, *Turcica*, cilt IX/2-X, (1978), 155-175.

80 SHAT, Colonne Normand, Historique de la Colonne de Secours de Marache, Işlahiyé [Işlahié], 15 février 1920. (et aussi A.M.A.E., Mandat Syrie-Liban, Beyrouth n° 166. Cet historique fut aussi intégralement publié dans l’ouvrage du colonel: *Colonnes dans le Levant*. Lavauzelle, 1924.) (Normand)

81 SHAT, Normand, Işlahiyé le 15 Février 1920.

82 Tachjian, *La France*, 128-129.

83 SHAT, Normand, Işlahiyé le 15 Février 1920.

84 CADN (Centre des Archives diplomatiques de Nantes), ministère des Affaires étrangères, Nantes, France’dan aktaran, Tachjian, *La France*, 129.

Maraş savunması sırasında, “Ermeni katliamı”nın gerçekleştiği söylemi, temeli olmayan bir iddadan ibaret kalmaktadır.

Dönemin önemli yazarlarından Jalabert, “Kilikya’dan bir askerî yardım kolu ayrılır. ...Kısa süre sonra kendisini, dağı tutan haydutların [Kemalistler] yanı sıra Maraş’ın güneyinde ve batısında faaliyet gösteren birkaç düzenli çete [Kemalistler] ile çevrili olduğunu görür. Üçüncü bir askerî kol en kısa sürede onları kurtarmaya gider. ... Ancak Kemalist ablukanın arkalarında kapandığını görürler. ... Bu koşullarda kaçınılmaz olanı yerine getirmek zorunludur...”⁸⁵ şeklinde ifade etmektedir.

1920 Şubat-Nisan ve 1920 Ekim – 1921 Haziran tarihleri arasında, Hariciye Nazırlığı yapan Abdülatif Safa Bey, 12 Mart 1920’de yaptığı değerlendirmede, “...Ermeniler - siviller ve askerler – Müslüman nüfusa saldırdı. Sonra Müslümanlar, kendini koruma içgüdüsü vasıtasıyla ateş etmeye başladı. Makineli tüfeklerle açılan ateş sonucu, Türk mahallelerinde yüzlerce Müslüman öldürüldü.” Çatışmanın sadece Türk mahallesinde olması, Türklerin saldırgan olmadığını kanıtlamaktadır ki...⁸⁶ ki çok daha önce, Fransız Savaş Bakanlığı kararıyla, 15 Kasım 1916’da, Albay Ferdinand Romieu tarafından “Türkiye’ye karşı savaşmak için” çok heterojen bir yapıda kurulan⁸⁷, Fransız ordusunun bayrağı altında hizmet veren ve yalnızca Ermeni askerlerinden oluşan, sonra Suriyeli gönüllülerin de alındığı, Légion Arménienne (Ermeni Lejyonu), öteden beri olduğu gibi, ücret karşılığında⁸⁸ savaşmıştır. 1 Nisan 1918’de Lejyon askerlerinin sayısı, 2.472 Ermeni ve 360 Suriyeli de dâhil olmak üzere 2.832 asker ve 439 subay ile toplamda 3.271’dir⁸⁹.

24 Şubat’ta Albay Brémond, General Allenby’ye 21 Ocak - 15 Şubat 1919 arasındaki dönem için Ermeni lejyonerlerine atfedilen başlıca eşkıyalık eylemlerine ilişkin bir açıklama gönderir. Buna göre, “Yirmi yedi hırsızlık, adam kaçırmaya ve silahlı saldırı vakası kaydedildi. Yarısı Adana’da, diğerleri

85 Louis Jalabert, “La Situation en Cilicie”, *Études Revue*, Fondée 1856, 57e Année, Tome 163 e, De La Collection, 5 Avril 1920, CLXIII-1, (Paris, 1920), 576-584.

86 “Armenians Massacre Unarmed Turks, Is Truth About Marash Affair, Foreign Minister Says Saffa Bey Asserts Mussulman Women and Children Were Slain in Streets: Facts Censored; Investigation by Mixed Commission Sought”, *San Francisco Chronicle*, (March 12, 1920); “Safa Bey Denies Massacre Story. -Turkish Minister’s Version of Tragedy of Marash – Turks Acted in Self Defense”, *The Wilkes-Barre Record*, Friday March 12, 1920; “Safa Bey Describes Tragedy at Marash”, (March 12, 1920, The Atlanta Constitution).

87 Gautherot, *La France*, 134; Ünsal Yavuz, “Fransız Dışişleri Bakanlığı Belgelerinde Ermeni Kırımları Sorunu”, D.T.C.F. *Atatürk’ün 100. Doğum Yılına Armağan Dergisi*, (Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1982), 647-663; Tachjian, *La France*, 40. Gotikian, Guévork, “La Légion d’Orient et le Mandat Français en Cilicie (1916-1921)”, dans *Revue d’Histoire Arménienne Contemporaine*, Tome III (numéro spécial), (Paris 1999), s.262-263.

88 SHAT, Légion Arménienne, 11 mai 1920.

89 SHAT, Effectif de la Légion d’Orient, 1er Avril 1918.

Bozantı, Missis ve İslâhiye’de gerçekleşti. Saldırıları daha çok Türk yolcuların soyulduğu tren istasyonlarında meydana geldi. Gerçek şu ki, Ermeni askerlerinin haydutluk eylemlerine katılımı kanıtlanmıştır⁹⁰”.

Bu konuda, kuşkusuz Fransız yazar, Pierre Loti, “*Ermeni Lejyonları tarafından, ...Dünyanın en eskilerinden biri olan tarihî Maraş şehri, şiddetli topçu ateşi ile vahşice bombalanarak toprak yığını haline getirildi...Maraş’taki bu Ermeni katliamlarının öyküsünün, icat edilmiş en alaycı sahtekârlık olduğunu iddia etmeye cesaret ediyorum...*”⁹¹ beyanında bulunmaktadır.

Deir Zor olaylarının tamamlayıcısı olarak görülen Maraş olayları⁹² ile ilgili Querette,

“Maraş’ın tahliyesi düşman tarafından gerçekleştirilmedi, çünkü tersine, ikincisi teslim olma teklifinde bulundu” ifadesini kullanırken devamında da, “...Bu tahliyeyi yalnızca yeni bir Askerî Kol’un gelişi belirledi. Komutanların kişisel kararları, garnizonun uzun bir süre içinde bile erzak alamadığı, mühimmat ve erzaklarının tükenmesi nedeniyle, garnizonun yenik düşmek zorunda kaldığı, 15 gün boyunca yiyeceksiz kalan atların düştükleri açlık derecesinin, top, cephane, makineli tüfek ve yaralıları almakta çok büyük güçlüklerin yaşanması, her türlü ulaşım aracından mahrum bırakıldıkları”⁹³ gerçeklerini de itiraf etmektedir. Çünkü “...bu sırada Maraş isyancıları [Kemalistler] şehri kuşatmaya devam ettiler. Fransız garnizonu dışarıyla her türlü iletişimden mahrum bırakıldı; ne Télégraphie Sans Fil (TSF) bağlantısı ne de uçaklar, telgraflar, hatta ne de güvercinler vardı”⁹⁴.

“Sonuçta, başta Komutan Marty olmak üzere 7’si subay, 200 kişi öldürüldü, 300 yaralı geri getirildi, 11 ağır yaralı Maraş’ta terk edildi, 150 donmuş uzuv atıldı, geri çekilme sırasında 2-3 bin Ermeni donarak öldü...14 Şubat: İslâhiye. Acı manzara. Cesetler, donmuş ayaklar;150 yaralı, 150 hasta, 450 donmuş ayak... 15 Şubat: Binlerce Ermeni mülteci soğuktan ve açlıktan yarı ölü olarak gruplar halinde çömelmiş durumda. Lejyonerler ağlar ve katırları yüklemeyi reddederler. Sonunda çadırlar katlanır, katırlar yüklenir ve birlik hareket eder”⁹⁵. “Çoğu kadın ve

90 SHAT, Rapport du capitaine Gautherot, Beyrouth, le 27 mai 1919.

91 Loti, *La Mort*, 105-106.

92 Admiral Sir J.de Robeck (Constantinople) to Earl Curzon (Received February 8), No. 109 Telegraphic [177142/521/44] Constantinople, February 6, 1920, *DBFP*, First Series, Volume IV 1919, (Published by Her Majesty’s Stationery Office, London 1952), 1086.

93 SHAT, Querette, 18 Février 1920.

94 Tachjian, *La France*, 126-127.

95 Boudière, “Notes sur la Campagne de Syrie-Cilicie,” 155-175.

çocuk olan bu talihsiz insanların 1.500'ü donarak ölüyor ve karda kalıyor"⁹⁶ demektedir.

15 Nisan 1921'de konuyu değerlendiren Delbec, "*Maraş garnizonu, takviye kuvvetlerinin gelmesinden önce tahliye edilmek zorunda kaldı. Birliklerin geri çekilmesi acıklı koşullarda gerçekleşiyor, askerlerin çoğu Türkler tarafından esir alınmış. Albay Normand'ın geri getirdiği ve katliamdan kaçmaya çalışan birkaç bin Ermeni'den oluşan grup, sıfırın altında 20 derecede, dağlarda yorgunluk, açlık ve soğuktan öldü*"⁹⁷ kanaatindedir.

Hartunian, Fransızların haince geri çekildiğini ve geri kalan Ermenilerin ihanete uğradığından bahisle,

"Büyük gücüyle cesur Fransa bizi koruduğu müddetçe öldürüldük. O ayrılırken Türk acıyarak geride kalanlarımızı bağışladı. Fransızlarla kaçan Ermenilere ne oldu? Dört veya beş gün boyunca üç bin kadar erkek, kadın ve çocuk, soğuk ve rüzgârda, derin karlarda aç ve susuz yürüdü ve yürüdü. Yaşlılar, çocuklar, zayıflar, bitkinler düştü ve karda gömülü kaldı. Ölüm uykusunda donup uyudular. Gerisi bin bir acıdan sonra Adana'ya ulaştı. Yolda üç binin yarısından fazlası kayboldu. Adana'ya gelenlerin çoğu donmuş el ve ayakları kesilmek üzere hastanelere kaldırıldı"⁹⁸ kaydını düşmektedir.

Fransız Yüksek Komiseri, General Gouraud, Kilikya'da bulunan 1. tümen komutanı Dufieux'a hitaben 31 Mart 1920'de yazdığı bir mektupta, Maraş olayı sona ermeden, Fransız hükümetinin acil talimatları uyarınca, Mustafa Kemal ile tam olarak müzakerelere girdiklerini itiraf etti. Böyle bir itiraf karşısında hayrete düşen General Dufieux, bu mektubu alana kadar, böyle bir siyasi yönelimin varlığından ve müzakerelerden haberdar olmayan tek kişidir⁹⁹.

Tahliye ile ilgili olarak Normand, "*Maraş'ı düşmanlarımızın cesetleriyle alevler içinde bırakarak, bir kaç nakledilemezler dışında tüm birliklerle, tüm silahlarla, tüm yaralılarla gururla geri döndük. Geri dönerken, önümüze kimse*

96 Jacques de Bellaing, *Notre part du sacrifice: Saint-Gregoire de Tours pendant la guerre (1914-1919)*, (Paris: Tours maison Alfred Mame Imprimeurs et Fils, 1922), 422.

97 A.Delbec, *Syrie et Cilicie*, 15 Avril 1921, (Paris: Editions de la Bibliotheque du Travail, 144 Rue Pelleport Paris 1921), 20.

98 Hartunian, *Neither to Laugh*, 132-158.

99 CADN, m. S.-L., 1er V., Cil.-Ad., n° 137, lettre de Gouraud à Dufieux, 31 mars 1920, Beyrouth, p. 1; CADN, M. S.-L., 1er V., Cil.-Ad., n° 137, n° 688/R, lettre personnelle de Dufieux à Gouraud, "au sujet du vali d' Adana et de notre politique en Cilicie", 7 avril 1920, QG, p. 3'den aktaran, Tachjian, *La France*, 125.

gelmedi ve gözlerinin bizi izlediği yüksek dağlardan artık silah sesi gelmedi¹⁰⁰”. Fransız askerî birlik komutanı Yarbay Thibault’un raporuna göre, “Malzeme alınmıyor. ...Bu andan itibaren çeşitli gruplar arasındaki iletişim son derece imkânsız hale geldi...¹⁰¹”.

Georges Picot’un, Sivas’ta Mustafa Kemal’i ziyareti sırasında, tanık olduğu ve General Dufieux’un tespitine göre, ‘Kemalist Proje’ veya ‘Mustafa Kemal’in Planı’, işgali protestoetmek, toplantılar ve mitingler düzenlemek, örgütlenmek ve askerî harekâtı başlatmaktır¹⁰².

Dufieux, başarısızlığın nedeninin, “Kemalistler’in ya da Mustafa Kemal Planı’nın Kilikya’da kararlı bir şekilde uygulanması...¹⁰³” sonucu olduğu kanaatindedir.

22. Cezayirli Avcı Erleri Alayı 1.Tabur Komutanı Bernard ve aynı taburdaki Yüzbaşı Froment, Belpınar-İslâhiye arasında, 13 Şubat 1920 günü yapılan yolculuk sırasında Ermenilerin, Maraş’dan göçü hakkında, bir “Deklarasyon” kaleme almışlardır. Maraş savunması sırasında Ermenilerin durumu ve tutumları hakkında ileri sürülen ve günümüzde dahi tartışılan konuları aydınlatması bakımından son derece önemli olan bu “Deklarasyon”u özetleyerek dercediyoruz:

“1. 13 Şubat 1920’de Zincirli köyünde, Ermenilerden yaşlı, kadın ve çocuklar için özel olarak ayrılmış ızgara etlerden oluşan yiyeceklerin, 25-40 yaş arası Ermeni erkekler tarafından ele geçirilerek, onların bu yemeklerden mahrum bırakıldığını bizzat gördü,

2. 13 Şubat 1920’de Belpınar’dan Zincirli’ye giderken, araca dört veya beş Ermeni çocuğu bindiren tabur komutanı, kısa bir süre sonra bu arabada orta yaşlı bir adam ve yürüyebilen bir kadın buldu. Çocuklar yola atılmıştı,

3. Yolculuk sırasında, çocukları kadınlar taşıdı, orta yaşlı erkekler ise Ermeni yürüyüş kolunun başında hiçbir şey taşımadan yürüdüler,

100 SHAT, Normand, Islahyie le 15 Février 1920.

101 SHAT, Armée Française du Levant Division de Cilicie, No 32, Rapport du Lieutenant-Colonel Thibault Commandant le 412e Regt. d’Infie sur les Operations de la Colonne constituée sousson Commandement pour marcher sur Marash. (Periode du 13 au 22 Janvier), Marash, le 22 Février 1920.

102 SHAT, Dufieux, Adana 9 Mars 1920.

103 SHAT, Dufieux, Adana 9 Mars 1920.

4. Yolda karşılaşılan cesetlerin neredeyse tamamının kadınlardan, çocuklardan ve yaşlılardan oluştuğu görüldü.

5. İslâhiye'nin 6 kilometre uzağında silahlı Ermenilerin Ermeni cesetlerini soyduğu görüldü.

6. Tabur, yaklaşık otuz Ermeni çocuğu geri getirerek arabalarına bindirdi.

7. Avcı erlerinin [Cezayirli] Zincirli köyündeki yiyeceklerini aynı köye sığınan Ermenilerle paylaştıkları ve sivil Ermenileri silahlandırdıkları,

8. Belpınar'da, Ermeni kampından kovulan çok sayıda Ermeni kadın ve çocuğu kampında barındırdı.

11[9]¹⁰⁴. Cezayirli Avcı Erleri 1.Tabur Komutanı Binbaşı ve Yüzbaşı Froment şunları söyledi:

Zincirli köyünde, bir eve 20 metreden daha az bir mesafede, bir düzine orta yaşlı Ermeni erkeğin kayıtsız bakışları altında birkaç kadının öldüğünü gördü. Maraş Kolu'na komuta eden Albay Normand, Maraş'tan ayrılışından itibaren çok acı bir şekilde arabaları takip eden çocukları, arabalara, atlara ve develere bindirdiğini açıkladı.2. ve 3. günlerde suçlananların sayısı önemli ölçüde arttı ve kendi atı ve tercümanının atı, sık sık donma nedeniyle ölen çocukları taşıyordu. Nadir ırklar dışında hemen hemen her yerde Ermenilerin birbirlerine kayıtsızlığını, iyi ayakkabuların komşulara teslim olmayı bile reddettiklerini fark etti. Öte yandan, Ermeni siviller sistematik olarak Eloğlu'yu ateşe verdiler ve ancak kısmen kurtarılabilen askerî kolun sürüsünü çaldılar. Tutuklamalar yapıldı. İslâhiye nihayet kısmen onlar tarafından talan edildi¹⁰⁵".

Nihayetinde, Maraş olayı, "Türk ulusal hareketi ile bir anlayışa doğru Paris'in evrimini hızlandıracak ve aynı zamanda o zamana kadar Kilikya'da uygulanan Fransız politikasının başarısızlığını imzalayacaktır"¹⁰⁶.

Lord Curzon, "...[Kemalistler], ...Kilikya'daki Fransız kollarını ağır bir yenilgiye uğrattılar. Fransızlar, en önemli Kilikya şehri Maraş'ı boşaltmaya mecbur bırakılmıştı ve ...muzaffer Türkler, uygar dünyayı şok etti. Ancak

104 Bu madde, orijinal belgede 11 olarak kaydedilmiş ancak normal sıralamada [9] olması gerekmektedir.

105 SHAT, "Declarations, Signé: Froment, Signé: Bernard, Islahie le 17 février 1920".

106 Tachjian, *La France*, 116-117.

Mustafa Kemal, hatırı sayılır bir yapıcı yeteneğe sahip olduğunu göstermiştir...¹⁰⁷”, ifadeleriyle, Mustafa Kemal’in liderliğini ve stratejisini kabul etmiştir.

Mustafa Kemal, Heyet-i Temsiliye adına, “Güney Vilâyetleri Kumandanlarına, Suriye ve Filistin Müdafii Kuva-yı Osmaniye Hey’et-i Umumiyesi Riyasetine” 15.02.1920 tarihinde gönderdiği telgrafta, Maraş zaferinden dolayı, emeği geçen herkesi tebrik etmiştir¹⁰⁸.

Ne yazık ki, emperyalist devletlerin adeta kuklası olan İstanbul Hükümeti, ‘Kemalistlerin Maraş Zaferi’nden 26 gün sonra, Maraş Mutasarrıflığına gönderdiği 11 Mart 1336 [1920] tarihli yazıda,

“...Fransızların Maraş’ta duçar oldukları hezimetin sureti zahirede tamiri ve Maraş ahalisi için istihzar ve İslâhiye’ye nakil olunan 20 bin kilo erzakın Maraş’a isalı vesilesile oraya 150 neferlik bir Fransız kuvveti sevk olunmak ve ..oraya gelecek Fransız askerlerini muazzaz bir misafir gibi istikbal ve bunun hilafın en küçük hareketin her türlü kabul edeceklerine dair eşraf, ulema ve mevcut rüesayi aşayir tarafından makamı nezarete serian muvazzah bir telgrafname keşide ettirilmesi ehemmiyeti fevkalade ile tasviye ve cevabına intizar olunur. 11Mart 336 [1920]. Dâhiliye Nazırı Hazım”¹⁰⁹.

Ancak, Mutasarrıf Vekili İrfan Bey, bunun mümkün olmadığını, 13 Mart 1920 tarihinde cevaben bildirmiştir.

Dâhiliye Nazırı, 12 Mart’ta Mustafa Kemal’e gönderdiği telgrafta, Maraş halkının yiyecek ihtiyacının karşılanması amacıyla oraya İslâhiye’den küçük bir Fransız müfrezesinin eşliğinde gıda gönderilmesi gerektiğini önermiş ancak, Mustafa Kemal bunun mümkün olmadığını bildirmiştir¹¹⁰.

Öte yandan, Saray hükümetinin zihniyetini yakından bilen Mustafa Kemal, mevcut duruma binaen, “Mücahit Kılınc Ali Bey’e” yazdığı 20 Mart 1920 tarihli telgrafında,

107 The Rt. Hon. The Earl of Ronaldshay, *The Life of Lord Curzon Being the Authorized Biography of George Nathaniel Marquess Curzon of Kedleston*, K.G. Volume Three, (London: Ernest Benn Ltd. Bouverie House Fleet Street, Printed in Great Britain, 1928), 272-273.

108 *Harp Tarihi Vesikalari Dergisi*, (Ankara 1956), Sayı: 15, No. 402.

109 Karadağ, *İstiklâl Savaşında*, 58-59.

110 F.O. 371/5166/E-2813’ten aktaran, Şimşir, Bilal N., *British Documents on Atatürk (1919-1938)*, Volume-I, April 1919-March 1920, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1973), 465-466.

“...Maraş, Ayntâb ve çevresinde gerçekleştirdiğiniz milli görev, tüm Osmanlıları memnun etti. ...Bugün size yüklenen vatanseverlik görevi şudur: Yerel liderlerle ilişkileri sürdürmek, korkak ve aşâğılık Fransızların işlediği adaletsizlikleri ve canavarlıkları onlara ayrıntılı ve ikna edici bir şekilde açıklamak; Fransız seferlerini ve operasyonlarını engellemek ve nihayet onların ülkenizi işgal etmelerine izin vermemek. Size arka arkaya göndereceğimiz kuvvetlerden iyi yararlanmaya çalışın. Lütfen Mısır’daki Mücahitlerimiz tarafından size gönderilecek olan meblağları kabile reislerine, çetelere ve Mücahitlere dağıtın, bir kısmı ile de mümkün olduğunca, silah, mühimmat ve erzak temin etmeye çalışın. Bölgelerimizi, düşmanlarımız Fransızlardan temizlemenizi ve bana zaferi ilan eden müjdeyi vermenizi dakika dakika bekliyorum. İslâhiye, Djoum, Urfa ve çevresi, Şam, Lübnan, Hama, Humus, Antakya, Sahyoun (sic) reisleriyle yazışmalar içindeyiz. Bütün bu liderlerin maddi ve manevi yardımlarını size vereceklerinden eminim...”¹¹¹

bilgisini ve gereğini iletmiştir. Öte yandan Mustafa Kemal,

“ ...Fransız kurşunları masum İslam ahalisini katlederken, daha Maraş’taki yangınlar sönmemişken, Fransız kuvvetini davet ederek Maraş’ta tutmak ve İslamlar tarafından sefalete terk edildiği iddia edilen Ermenilerin hayatlarının kurtarılması için Fransızlardan iâşe dilenmek ya da dileniyormuş gibi görünmek, elbette mantıksız ve vicdansız bir harekettir...”¹¹²”

söylemi ile de İstanbul hükümetinin içinde bulunduğu gafleti dile getirmiştir.

“Halep, 30 Ekim 1920. Fransız birliklerinin Maraş’a zaferle girişinin yıldönümü” notuyla yayınladığı eserinde, bizzat olayların içinde yaşayan Maraş FransiskenManastırı rahibi Peder Materne Muré,

“...Belpınar-İslâhiye arasındaki dönüş yolunda, dinlenen talihsiz insanlar artık ayağa kalkamıyordu. Yol boyunca cesetlerden başka bir şey yok: 1.200 Ermeni öldü. Ebeveynler çocuklarını yolun kenarına attılar, artık sırtlarında taşıyamıyorlardı. Bir an ağaca yaslanan siyah askerler, elinde tüfeklerle orada donmuş halde kaldılar. Yolun kenarında, ölü atlar, taşıyıcıların attığı tüfekler, ..sonra, arkamızda, cesetlerle ve

111 FO.371/5048/E.5162’den aktaran, Şimşir, BDA, Volume-2, 90-91.

112 ATASE, Atatürk Arşivi, dos. 1336/13-3, fih. 63-6.

yarı ölü insanlarla dolu bir yoldagözlerimizin önünde ortaya çıkan yürek parçalayıcı gösterileri görmek korkunçtu... ”¹¹³ diye kaydediyor.

Böylesine korkunç bir faciyanın yaşanmasının tek nedeni, kuşkusuz Fransa'nın emperyalist tutkularıdır.

Türkiye Büyük Millet Meclisi, 18 Kasım 1920 tarihli Beyannameinde, “... Bundan böyle, hayat ve bağımsızlığımı yegâne ve mukaddes emel bildiği Türkiye halkını emperyalizm ve kapitalizmin baskı ve zulmünden kurtararak irade ve egemenliğinin sahibi kılmakla gayesine vasıl olacağı kanaatinde dir...”¹¹⁴ kararını ilan etmiştir.

Sonuç

Fransız-Ermeni işgal güçleri, Maraş kentini, bombalayıp, yakarak ve talan ederek harabeye çevirmekle yetinmemişler, gaz ve yangın bombalarıyla sivil halkı da katlederek, açıkça, “soykırım” yapmışlardır. Fransızlar, Mustafa Kemal ile Türk halkının halet-i ruhiyesini, vatan anlayışını ve özgür yaşama tutkusunu anlayamamışlar ve hesap edememişlerdir. “Sadece Şubat ayının ilk iki haftasında, 500’den fazla kayıp vererek”¹¹⁵, 200’ü yaralı, 3000 mülteci Ermeni olmak üzere 4500 kişiden, 1200 hayvan, 150 araba ve 115 deveden oluşan konvoyunu¹¹⁶, 11 Şubat 1920’de, Maraş’tan çekmek zorunda kalmışlardır. Fransa, İslâm ülkelerindeki prestijini kaybetmiş ve özellikle emperyalist devletler nezdinde, Mustafa Kemal’in saygınlığı ve liderliği bir kez daha kabul edilmiştir. Özellikle başta Fransa olmak üzere, emperyalist devletler, “Kemalistlere” karşı savaştıklarını, askerî kaynaklarında açıkça ifade etmişlerdir. Döneme ait Fransız askerî kaynaklarında gün ışığına çıkan bir gerçek de şudur ki, onların deyimiyle, “Mustafa Kemal’in Planı” ve “Kemalist Projeler”in uygulanması nedeniyle, Maraş’ın etrafı, “Kemalistler” tarafından sarılmış, işgal kuvvetlerinin iletişim ve ulaşımı tamamen kesilmiştir. Bu nedenle, işgal kuvvetlerinde, emir-komuta çok ciddi bir şekilde yerine getirilememiş, erzak ve askeri malzeme gereği kadar temin edilememiş, destek

113 Muré (R. P. Materne), “Le Drame de Marache”, *Flambeau, revue belge des questions politiques et littéraires*, 4e année, n° 1, janvier 1921, (Paris 1921), 58-81; Muré, R. P. Materne, *Le Massacre de Marache*, (Février 1920, Supérieur du couvent et curé de la paroisse des Pères Franciscains de Terre-Sainte à Marache Rapport transmis par le R. P. Lappan, de l’Ordre des Frères Mineurs, Commissaire général de Terre-Sainte, Bruxelles), 6, 21-22.

114 “Türkiye Büyük Millet Meclisi’nin Beyanname si”, ATASE, Dosya no: 212, Klasör no: 617.

115 MAE to Barthou, 3 Mar. 1920, AE Levant Syrie-Liban 24’ten aktaran M. Christopher and KanyaAndrew,-Forstner, A.S.,*France Overseas The Great War and the Climax of Imperial Expansion*,(London 1981), 215.

116 *Château de Vincennes*, 226/16.

birlikleri, yerinde ve zamanında görevlerini ifa edememişlerdir. 1919-1921 yılları arasında konu ile ilgili Fransız askerî arşiv kaynaklarında “Kemalistler¹¹⁷” olarak kaydedilen Maraş halkı, “...*Fransızların Maraş'ta duçar oldukları hezimetin sureti zahirede tamiri..*” zihniyetinde olan İstanbul Hükümetine rağmen, büyük bir mücadele vererek Mustafa Kemal'in yanında yer almış, işgal güçlerini memleketlerinden atmış ve başta Ayntâb olmak üzere¹¹⁸ Milli Mücadele programına her bakımdan katkıda bulunmuşlardır.

117 Fransız arşiv kaynaklarında, Mustafa Kemal taraftarları, “Kemalistler” olarak kaydedilmiştir. Bu kavram, son yıllarda bazılarınca iddia edildiği gibi, askerî darbeler sonucu Türk kültür hayatına girmiş değildir.

118 Bkz. Celal Pekdoğan, *Gazi'den Gazi'ye Mustafa Kemâl ile Muhaberât*, Ankara 2014.

KAYNAKLAR

Başbakanlık Osmanlı Arşivi Hariciye Nezareti Siyasi Kısım Evrakı (BOA, HR. SYS).

- BOA. HR. SYS. 2542-3/24-25.

- BOA, HR. SYS. 2543/4-2- 4.

ATASE

- *Türk İstiklâl Harbi IV'cü Cilt Güney Cephesi (T.İ.H.IV.)*, Ankara: ATASE Yayınları, 2009.

- ATASE, Atatürk Arşivi, dos. 1336/13-3, fih. 63-6

T.B.M.M. Gizli Celse Zabıtları.

- Gizli Celse Zabıtları, Devre: 1, İçtima: 1, 2.ci in'ikad – 4'ncü Celse, 24 Nisan 1336/1920

Service Historique de l'Armée de Terre.

- Service Historique de l'Armée de Terre, Cartes renseignées des fronts et des stationnements en Palestine-Syrie

- Service Historique de l'Armée de Terre “Traduction du journal manuscrit ‘Marache’ n° 2 du 27 Decembre 1335, Bulletin Politique”.

- Service Historique de l'Armée de Terre, Armée Française du Levant, 156.

- Service Historique de l'Armée de Terre, Rapport Sommaire du Général Querette, Commandant les Territoires de l'Est, sur les opérations dans la région de Marash, du 19 Janvier au 14 Février 1920.

- Service Historique de l'Armée de Terre, Normand, Islahyie le 15 Février 1920.

- Service Historique de l'Armée de Terre, Légion Arménienne, 11 mai 1920.

- Service Historique de l'Armée de Terre, Effectif de la Légion d'Orient, 1er Avril 1918.
- Service Historique de l'Armée de Terre, Rapport du capitaine Gautherot, Beyrouth, le 27 mai 1919.
- Service Historique de l'Armée de Terre, Dufieux, Adana 9 Mars 1920.
- Service Historique de l'Armée de Terre, "Declarations, Signé: Froment, Signé: Bernard, Islahie le 17 février 1920".

Service Historique de la Défense Archives

- Château de Vincennes archives, 226/16.

Hâkimiyet-i Milliye, Nisan 1926.

- "Yıldırım Ordular Grubu Kumandanı Mustafa Kemal." (Hâkimiyeti Milliye, 09.04.1926).
- "Yıldırım Orduları Grup Kumandanlığına Harbiye," 6/11/34 [6.11.1918 (Hâkimiyeti Milliye, 10.04.1926).
- Mustafa Kemal "Sadrazam Ahmet İzzet Paşa Hazretlerine, Adana'dan" 7.11.34 [7.11.1918], , (Hâkimiyeti Milliye, 10.04.1926).

Telif Eserler

- Andrew, Christopher M. and Kanya-Forstner. A.S., *France Overseas The Great War and the Climax of Imperial Expansion*. London: Thames & Hudson, 1981.
- Astour, M. *Hellenosemitica: An Ethnic and Cultural Study in West Semitic Impact on Mycenaean Greece*. Leiden: Brill, 1965.
- Bayar, Celal. *Ben de Yazdım* C. 1. İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 1997.
- Baykal, Bekir Sıtkı. *Heyet-i Temsiliye Kararları*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1974.

- Bellaing, Jacques de. *Notre part du sacrifice: Saint-Gregoire de Tours pendant la guerre (1914-1919)*. Tours maison Alfred Mame Imprimeurs et Fils, 1922.
- Bıyıklıoğlu, Tevfik v.d. *Türk İstiklâl Harbi* C.I., Mondros Mütarekesi ve Tatbikatı. Ankara: Genelkurmay Başkanlığı Harp Tarihi Dairesi yayınları, 1962.
- Bıyıklıoğlu, Tevfik. *Atatürk Anadolu'da*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1959.
- Boudiére, Georges. "Notes sur la Campagne de Syrie-Cilicie", *Turcica*, cilt IX/2-X, 1978.
- Brémond, Edouard. "The Brémond Mission: Cilicia in 1919-1920", Part I., *Armenian Review*, Volume, Twenty-nine No. 4-116, winter, 1976-77, Chief Allied Administrator, Cilicia, January 19, 1919—September 4, 1920.
- Brownlie, Ian. *International Law and the Use of Force by States*. Oxford University: Clenderon Press, 1963.
- Busch, Briton Cooper. *Mudros to Lausanne: Britain's Frontier in West Asia, 1918-1923*. New York: Suny Press, 1976.
- Cahun, Léon. *Introduction à l'histoire de l'Asie: Turcs et Mongols, des origines à 1405*. Paris: 1896.
- Chesterman, Simon. *Just War or Just Peace? Humanitarian intervention and international law* Oxford: Hilary Term, 2000.
- Compton, T. E., Major. "The French Campaign of 1920-21 in Cilicia", *Royal United Service Institution, Journal* 67, sayı 465 (1922): 68-79.
- Delbec, A., *Syrie et Cilicie*. Paris: Edition de la Bibliotheque du Travail 144 Rue Pelleport, 1921.
- Documents on British Foreign Policy 1919-1939 (DBFP)*. edt E. L. Woodward, London: Her Majesty's Stationery Office, 1952.
- Du Hays, Général (CR). *Les armées francaises au Levant 1919-1939*. Tome II, Le temps des combats 1920-1921, Ministère de la Défense, État-Major de l'Armée de Terre, Chateau de Vincennes, Service historique de l'armée de tere, 1979.
- Dyer, Gwynne. "The Turkish Armistice of 1918: 1. The Turkish Decision for a Separate Peace." *Middle Eastern Studies*, 8 (1972).

Elliott, Mabel Evelyn. "Beginning Again at Ararat." JAMA. 1924;82(20).

Gautherot, Gustave. *La France en Syrie et en Cilicie*. Librairie Indépendante Maison d'édition Courbevoie (Seine), 1920.

Gazi Mustafa Kemal. *Nutuk*, Ankara: 1927.

Gotikian, Guévork. "La Légion d'Orient et le Mandat Français en Cilicie (1916-1921)" dans *Revue d'Histoire Arménienne Contemporaine*, Tome III (numéro spécial), Paris: La France en Syrie et en Cilicie, Librairie Indépendante Maison d'édition Courbevoie, 1999.

Graf, David F. "Levant." *The Oxford Encyclopedia of Greece and Rome, Volume IV*. Editor: Michael Gagarin. Oxford University Press, 2010.

"France and the Levant." London: Great Britain The Historical Section of the Foreign Office, 1920.

Hansard's Parliamentary Debates, "Syrian Question." Hansard 1803-2005 160 içinde, Lords Sitting of 6 August. 1860. <https://api.parliament.uk/historic-hansard/volumes/3/160>.

Harris, William. *The Levant: a fractured mosaic*. New Jersey: Markus Wiener Publishers, 2003.

Başkumandanlık Erkân-ı harbiye Riyaseti Celilesine, No: 579, Adana, 6/11/34 [6.11.1918],

Hartunian, Abraham H., *Neither to Laugh nor to Weep, A Memoir of the Armenian Genocide*. Translated from the Original Armenian Manuscripts by Vartan Hartunian, Boston: Beacon Press, 1986.

Haut-Commissariat de la République Française En Syrie et Au Liban, *La Syrie et le Liban en 1921*, Paris 1922.

Henry Churchill King Papers. RG 2/6, box 128, folder 2.

Herodotos. *The Histories*. Translated by Aubrey de Sélincourt. Penguin Books, 1972.

Herstlet, Edward C.B. *The Map of Europe By Treaty Political and Territorial Changes*, Vol. II. London: Nabu press, 1875.

House of Commons, *Papers Relating to the Disturbances in Syria*, Great Britain Parliament House of Commons London, 1860.

Horton, George. "France and the Khemalists." *The Blight of Asia*, New York (1926).

Hourani, Albert Habib. *Syria and Lebanon A Political Essay*. Oxford University Press, 1946.

Jaeschke, Gotthard. "Mondros'a Giden Yol," *Belleten*, C. XXVIII., S. 109 (1964).

Jalabert, Louis. "La Situation en Cilicie", *Études Revue*, Fondée 1856, 57e Année, Tome 163e, De La Collection, 5 Avril 1920, CLXIII-1, Paris, 1920.

Kaplan, Sam. "Documenting History, Historicizing Documentation: French Military Officials' Ethnological Reports on Cilicia", *Comparative Studies in Society and History*, (2002).

Karadağ, Hüsametdin. *İstiklâl Savaşında Maraş*, Kahramanmaraş: Ukte Yayınları, 2008.

Kaymaz, İhsan Şerif. "Mondros: Bir Ateşkesin Tahlili." *21. Yüzyıl*, (2008).

Kerr, Stanley E. *The Lions of Marash*. State University of New York Press, 1973.

Laidlaw, Christine. *The British in the Levant Trade and Perceptions of the Ottoman Empire in the Eighteenth Century*. London: Publishers, 2010.

Lohanizâde Mustafa Nureddin. *Hubb-ı İstiklâlin Abidesi Gaziyantâb Müdâfa'ası*, Bâb-ı âli Cağaloğlu Yokuşu, Numero 38, 1340-İstanbul-1342.

Longrig, Stephen Hemsley. *Syria and Lebanon under French Mandates*. Oxford University Press, 1968.

Loti, Pierre. *La Mort de Notre Chère France en Orient*, Paris: Calmann-Lévy, Éditeurs 3, Rue Auber, 3, 1920.

M. S. David-Beg. *La Question de Cilicie*. Paris 1921.

Moumdjian, Garabet K. "Cilicia Under French Administration: Armenian Aspirations, Turkish Resistance, and French Strategems", Hovannisian,

Richard G (Edt.) and Payaslian, Simon (Edt.), *Armenian Cilicia*, Mazda Publishers, Inc. Costa Mesa, California 2008.

Muré (R. P. Materne). “Le Drame de Marache”, *Flambeau, revue belge des questions politiques et littéraires*, 4e année, n° 1, janvier 1921, Paris 1921.

Muré, R. P. Materne. *Le Massacre de Marache*, Février 1920, Supérieur du couvent et curé de la paroisse des Pères Franciscains de Terre-Sainte à Marache Rapport transmis par le R. P. Lappan, de l’Ordre des Frères Mineurs, Commissaire général de Terre-Sainte, Bruxelles.

Nevakivi, Jukka. *Britain, France and the Arab Middle East 1914-1920*. London 1969.

New York Daily Tribune. Saturday, 11 August 1860.

United States Department of State. *Papers Relating to the Foreign Relations of the United States The Paris Peace Conference 1919*, Volume V, United States Government Printing Office Washington 1946.

Pekdoğan, Celal. *Gazi'den Gazi'ye Mustafa Kemâl ile Muhaberât*. Ankara: Sarıyıldız, 2014.

Pogany, Istvan. ‘Humanitarian Intervention in International Law: The French Intervention in Syria Re-Examined’, *35 International and Comparative Law Quarterly*, (1986).

San Francisco Chronicle, March 12, 1920.

Shorrock, William I. “The Origin of the French Mandate in Syria and Lebanon: The Railroad Question, 1901-1914.” *International Journal of Middle East Studies*, Vol. 1, No. 2 (Apr., 1970).

Şimşir, Bilal N. (Hazırlayan), *British Documents on Atatürk (1919-1938)*, Volume-1, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1973.

Şimşir, Bilal N. (Hazırlayan), *British Documents on Atatürk (1919-1938)*, Volume-2, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1973.

Tachjian, Vahé. *La France en Cilicie et en Haute-Mesopotamie Aux confins de la Turquie, de la Syrie et de l'Irak (1919-1933)*. Éditions Karthala 22-24, Boulevard Arago 75013, Paris 2004.

The Missionary Herald. Volume CXVI, April 1920, Number 4.

The Rt. Hon. The Earl of Ronaldshay, *The Life of Lord Curzon Being the Authorized Biography of George Nathaniel Marquess Curzon of Kedleston, K.G.* Volume Three, London: Ernest Benn Ltd. Bouverie House Fleet Street, Printed in Great Britain, 1928.

Turgut, Hulûsi (Der.), *Atatürk'ün Sırdaşı Kılıç Ali'nin Anıları*. İstanbul 2005.

Türk geldi, Âli. *Mondros ve Mudanya Mütarekelerinin Tarihi*. Ankara, Türk Devrim Tarihi Enstitüsü Yay., 1948.

Wiseman, Donald. John. *Chronicles of Chaldaean Kings (626-556 B.C.) In the British Museum*, London 1956.

Yavuz, Bige Sükan. "Türk Kurtuluş Savaşı Sırasında Fransa'nın Anadolu'daki Çıkarları ve Ermeniler." *Ermeni Araştırmaları*, Sayı 9, Bahar 2003.

Yavuz, Ünsal. "Fransız Dışişleri Bakanlığı Belgelerinde Ermeni Kırımları Sorunu." D.T.C.F. *Atatürk'ün 100.Doğum Yılına Armağan Dergisi*, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1982.

"Murahhaslarımız Geldi – Rauf Bey' le Mülakat - Reşid Akif Paşa' nın Beyanati", *Yeni Gün*, 2 Kasım 1918.

Zarifian, Julien. "La montee du kemalisme en Cilicie 1919-1920: l'administration francaise du Sandjak de Kozan face au nationalisme turc", *Cahiers d'Études sur la Méditerranée Orientale et le monde Turco-Iranien*, n°38, 2004.

Zeine N. Zeine. *Syria and the Lebanon in International Politics, From Mudros to Maisalun 1913-1920*, 1956.

Zürcher, Eric J. "The Ottoman Empire and the Armistice of Moudros." *At the Eleventh Hour: Reflections, Hopes, and Anxieties at the Closing of the Great War*, 1918 içinde, edt Hugh Cecil ve Peter H. Liddle. Londra: Leo Cooper, 1998.